

MEDELTIDA BERGSMANSBRUK
Åtvidabergs bergslag
fram till 1500

Svante Kolsgård

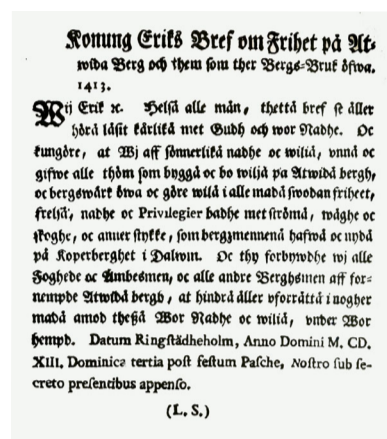
Medeltida bergsmansbruk Åtvidabergs bergslag fram till 1500

Svante Kolsgård

Det är med bergsbruket som Åtvidabergsområdet på allvar träder in i den svenska historien. Åtvidabergsbygdens historia är intimt förknippad med det lokala bergsbrukets utveckling, framför allt framställningen av koppar, från medeltid fram till sekelskiftet 1900, då produktionen av koppar i industriell skala upphörde. Det finns dock en historia att söka ”före kopparn”, vilket fornlämningar och inte minst ortnamn indikerar. Åtvidabergsområdet genomkorsades av tidiga kommunikationsstråk, exempelvis den viktiga vattenled som genom Uknadalen ledde vidare in mot de centrala delarna av det forntida och medeltida Östergötland och förband dessa områden med Östersjön.

Erik av Pommerns privilegiebrev 1413

Det äldsta, säkra beviset för medeltida kopparframställning är det privilegiebrev som unionskungen Erik av Pommern utfärdade under ett besök på Ringstadholm, nära Norrköping, den 5 maj 1413. Till ”... alla dem som vilja bo och bygga på Åtvidaberg och där vilja bergverk öva och göra...” erbjöds samma privilegier som bergsmännen vid Stora kopparberget i Dalarna. Det handlade om rätten att nyttja vattenkraft, transportmöjlighet över annans mark och inte minst rätt till skogsråvara, förmodligen främst från allmänningarna i området. Det kan nämnas i sammanhanget att det stora skogsområdet beläget i Åtvids sockens norra del mot gränsen till Grebo socken, tidigare har kallats Gruvskogen.

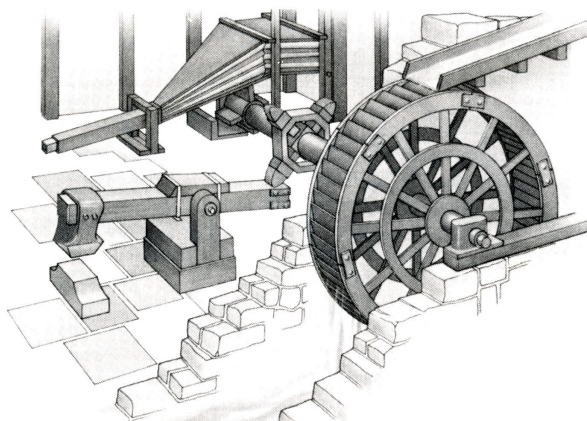

Avskrift av Erik av Pommerns privilegiebrev från 1413. Foto Alrik Agerbo.

Förekomsten av koppar-, men även järnmalm, tillsammans med omfattande skogsområden är således grundläggande faktorer för att förklara uppkomsten av en bergshantering i Åtvidabergsområdet. Därtill ska läggas den rika kraftkälla som vattenfall i traktens många vattendrag erbjöd. Flera fall i Åtvids ström mellan Bysjön och Håcklösjön styrde den mer exakta lokaliseringen av det blivande brukssamhället. Dessutom bör efterfrågan på koppar ha ökat under hög- och senmedeltid. Detta kan bland annat ha orsakats av kristendomens allt starkare etablering i landet. Exempelvis bestod malmen till de många sockenkyrkornas klockor till största delen av koppar. Viss medeltida export av koppar förekom också. Den växande efterfrågan medförde att centralmakten, som gradvis stärkte sina maktpositioner, blev alltmer intresserad av bergshanteringen.

Att bergsbruket i Sverige utvecklades förhållandevis kraftigt åtminstone från och med 1200-talet kan således tillskrivas en rad samverkande faktorer av ekonomisk och politisk art, men även teknisk. Till exempel kom den till synes obetydliga förbättringen av vattenhjulets drivaxel i och med att denna försågs med ett antal tappar, att få stor betydelse. Dessa tappar på vattenhjulets axel var förutsättningen för att kunna driva verk som krossade malmen, bälgar som blåste in luft i masugnar eller hammarverk som bearbetade smältorna.

Den historiska forskningens kunskap om bergsbrukets utbredning i det tidiga Sverige och det nordiska området före 1200-talet är inte särskilt omfattande. Skriftliga källor, som behandlar bergshantering, saknas så gott som helt före år 1200. Stora Kopparberg i Falun märks i skriftliga källor först i slutet av 1200-talet, men tidig bearbetning av gruvan har av geologer daterats till århundradet kring år 1000. Forskningsprojekt, där främst arkeologer dominerat, kopplade till enskilda fyndplatser som Lapphyttan i Bergslagen och till Järnvirke och Järnmölle i Halland, visar på tidig medeltida järnframställning i icke obetydlig skala. Ett annat exempel är bearbetningen av Utö gruvor i den sörmländska skärgården som anses gå tillbaka till tiden före 1200. Det är dock svårt att ännu se en mer övergripande bild av det svenska bergsbrukets tidiga rötter.

Vattenhjul med axeltappar för drift av hammare och bälg.
Efter bild i Hansson 1996.

Omfattande bergslag

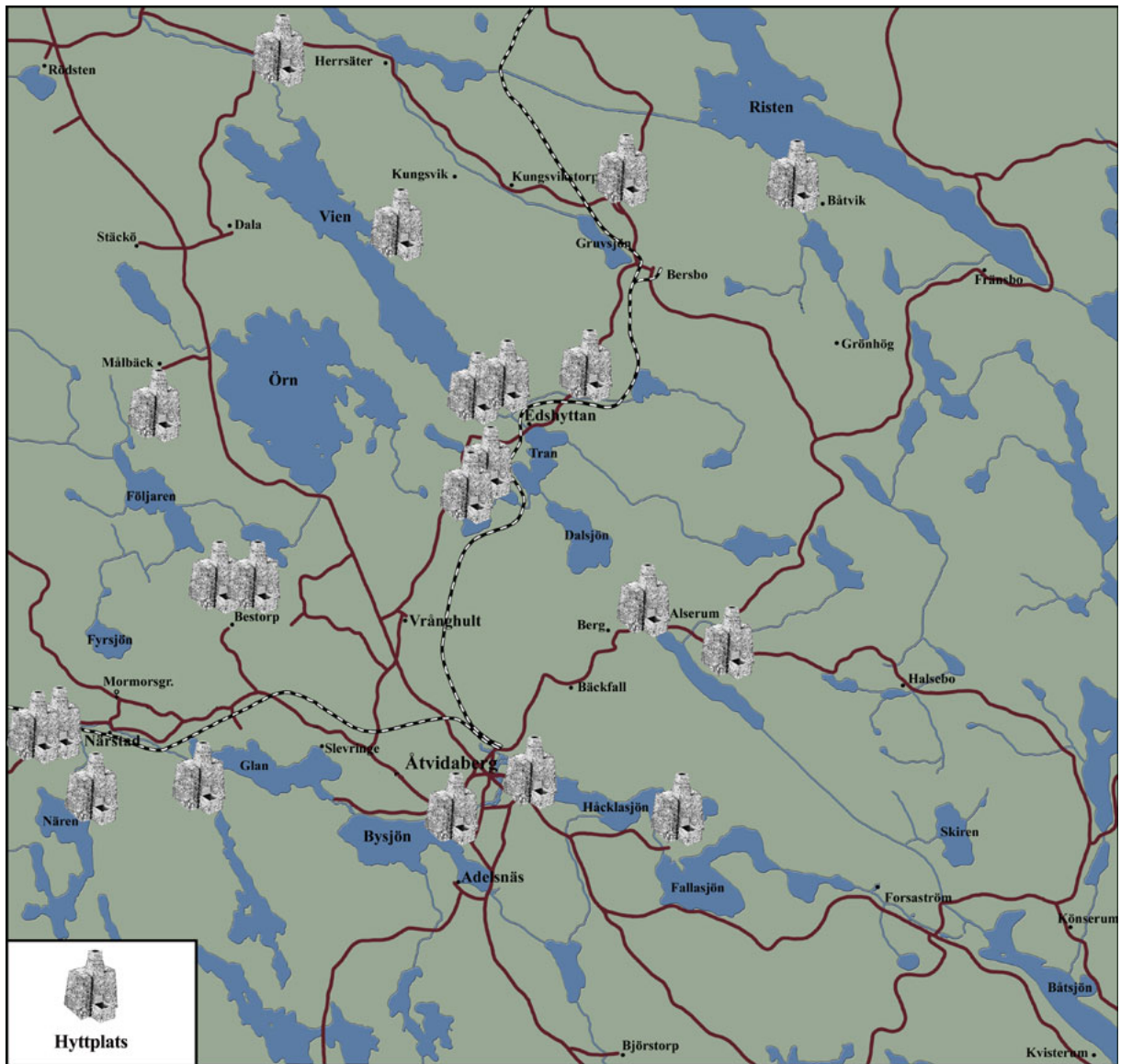
Den medeltida bergslagsbildning som uppkom kring Åtvidaberg beskrivs 1779 av bergskollegium som en av de äldsta i landet. Den ska ha omfattat inte mindre än nio socknar. Förutom Åtvid ingick även Värna, Grebo, Björsäter, Vårdsnäs, Oppeby, Kettilstad, Tjärstad och Gärdserum.

Åtvids bergslag sträckte sig därmed över tre härader. Bilden av en relativt omfattande, men decentraliserad bergshantering förstärks av de 40-talet fynd av hyttställen som registrerats i området, där dock Åtvids socken kraftigt dominerar. Pågående inventering inom ramen för projektet Skog och historia har resulterat i att idag 29 lämningar av hyttor inom Åtvids socken är registrerade.

Det saknas underlag för att mera exakt datera bergsbrukets uppkomst i Åtvidabergsområdet. Erik av Pommerns privilegiebrev anses på grund av brevets formuleringar vara det första, men kan naturligtvis bekräfta en redan existerande bergshantering. Det tidigaste belägget för namnet Åtvidaberg daterar sig till 1300-talets mitt, då ”Athwida” socken med en egen präst finns omnämnd. Detta har tolkats som tecken på en väl organiserad socken med en inte obetydlig befolkning, där kanske ett ekonomiskt starkt bergsbruk utgjorde en viktig näring.

Gynnsamma privilegier 1468

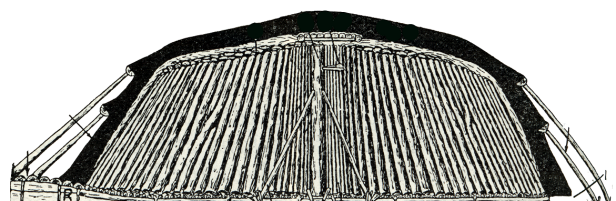
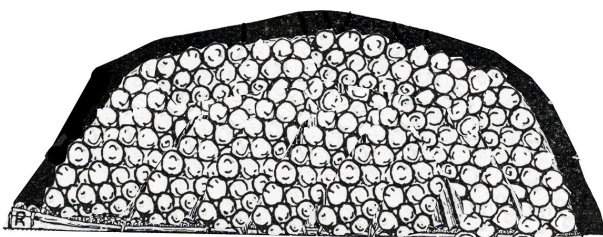
Frånvaro av källmaterial lämnar en halvsekkellång lucka i vår kunskap om bergsbrukets utveckling i Åtvidabergsområdet efter år 1413. År 1468 märks emellertid Åtvidaberg åter i de medeltida skriftliga källorna. Detta år gavs nya privilegier till ”våra älskelige kopparbergsmän uppå Åtveda berg i Åtveds sockn” av kung Karl Knutsson. Dessa fick nu fler förmåner än vad privilegiebrevet av år 1413 medfört. Denna kungliga välvilja har tolkats som svar på bergsmännens politiska stöd till Karl Knutssons Bondes tredje och lyckade försök att nå den svenska tronen. Till exempel tilläts bergsmännen själva välja en kunglig fogde och köpmännen gynnades av långt gående handelsfrihet. Dessa privilegier påminner åter om dem som gällde för Stora Kopparberget i Dalarna. Detta har tolkats som att kring de större bergverken i Sverige hade nu uppstått någon form av samhällsorganisering, vilken liksom för den medeltida staden, krävde särskilda privilegier. Skatter kopplade till vägunderhåll och att ställa hästar till resandes förfogande mildrades dock inte, vilket annars var relativt vanligt i samband med privilegier till medeltida bergverk. Detta kan bero på att vägen från Linköping via Åtvidaberg och Gamla Västervik, det vill säga Gamleby, till den nyanlagda, handelsstrategiskt värdefulla staden Västervik, krävde ett allt mer omfattande underhåll.

Lämningar av några av de hyttställen som finns i Åtvidabergstrakten. Karta: dGraphic Production. Bearbetning Roy Andersson

Den medeltida bergshantering kring Åtvidaberg ska, enligt Bergskollegium 1666, ha varit betydande, men upphörde vid medeltidens slut på grund av ”allt för stor vattudräkt”. I beskrivningar av svensk kopparhanteringen under senmedeltiden framhålls främst Stora Kopparberget i Dalarna. Men vid sidan av denna för sin tid storindustriella verksamhet nämns Åtvidaberg som en ”inte oviktig motsvarighet”.

Under medeltiden var träkolsmilorna framför allt av så kallad liggmiletyp. Denna mila lämnade en rektangulär upphöjd markering i skogslandskapet. Under 1500-talet introducerades runda resmilor av tyska bergsmän och under 1600-talet blev den likaledes runda vallonmilan vanlig. Den pågående inventeringen inom ramen för projektet Skog och historia har hittills registrerat ett stort antal milbottnar i Åtvidabergsområdet. Om en betydande del av dessa hade bestått av rektangulära lämningar, det vill säga rester av liggmilor, hade bilden av ett omfattande medeltida bergsbruk stärkts. Samtliga registrerade milbottnar är emellertid av resmiletyp.

Två tvärsnitt. Till vänster ungefärlig skiss av en liggmila. Till höger skiss av en resmila. Efter bild i Bergström 1947. Berarbetning Roy Andersson

Rektangulära lämningar av liggmilor har inte påträffats. Hur detta ska förklaras är idag svårt att säga. Uppenbarligen krävs ytterligare forskning, där säkerligen flera discipliner bör samverka, för att klarlägga bergsbrukets betydelse i sydöstra Östergötland och nordöstra Småland.

Vid medeltidens slut inträffade en händelse som är väl värd att uppmärksammas inom svensk bergsbrukshistoria. I januari år 1500 bildades en ”förening” i Linköping i syfte att bryta malm i Åtvidabergsområdet. Förebilden för denna för sin tid unika svenska bolagsbildning hade säkerligen hämtats från tyskt bergsbruk. Bland bolagets intressenter dominerade också tyska affärsmän, men här fanns även högadeln och riksmarsken Svante Sture inblandad, förmodligen som statsmaktens ombud. Intresset riktades framför allt mot en silverfyndighet söder om sjön Magölen, nära Grönhögsgruvan norr om Åtvidaberg, men även mot kopparbrytning i närheten. 1513 bekräftade riksföreståndaren Sten Sture d. y. tidigare regenters privilegier för Åtvidabergs bergslag.

Grubrytning omkring 1500.
Efter bild i Lindroth 1955.

Svante Kolsgård är lärare i historia vid Linköpings universitet.

Referenser

Adelswärd G, *Varaktigare än kopparn. Åtvidaberg 1413-1963*. 1963.

Bergström H, *Handbok för kolare*. 1947

Berättelser om Åtvid 1872. Författare ej angiven. Baroniet Adelswärds arkiv.

Hansson S, *Teknikhistoria. Om tekniskt kunnande och dess betydelse för individ och samhälle*. (1990), 1996.

Hildebrand K G, Bergsbruket under medeltiden. I *Den svenska historien. Del 2*. 1966.

Kolbottnar och tjärdalar, gruvor och hyttor. Föredrag av V Wedberg 21/5 2002 i samband med Historiedagar i Ekomuseum Åtvidabergs Bruksbygd.

Lindroth S, *Grubrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget. I Grubrytningen*. 1955

Ridderstad A, *Historiskt, geografiskt och statistiskt lexikon öfver Östergötland*. 1877.

Söderberg T, Åtvidaberg under medeltiden. I *Med hammare och fackla. Sankt Örjans gilles årsbok*. 1932.

Åtvidabergs historia. Red. S Hellström. 1983.